

economia (el transport del gra, l'oli i altres béns) va deixar la seva petjada a petita escala dins les societats de les poblacions per on passava, en aquest cas amb la formació d'un sector professional nombrós i amb certa rellevància dins la ciutat. Es tracta d'un exercici de síntesi de fonts i d'informacions molt diverses que l'autora ha emprat, de manera crítica, per a pintar un quadre amb molts matisos, tot donant notícia de diferents aspectes d'una comunitat, la dels *saccarii*, d'importància cabdal per a les mercaderies que passaven pels ports que proveïen l'urbs de Roma.

Bartomeu Vallori Márquez

MENÉNDEZ BUEYES, Luis R., *Medicina, enfermedad y muerte en la España tardoantigua. Un acercamiento histórico a las patologías de las poblaciones de la época tardorromana e hispanovisigoda (siglos IV-VIII)*, Acta Salmanticensia, Estudios Históricos y Geográficos 153, Ediciones Universidad Salamanca, Salamanca, 2013, 175 p., 14 tablas, ISBN: 978-84-9012-126-9.

En aquest llibre es fa un repàs sobre el nivell de vida durant l'antiguitat tardana a la Península Ibèrica, concretament en el període comprès entre els segles IV i VIII, i se centra sobretot en les poblacions d'època visigoda.

L'objectiu principal és apropar-nos a les malalties que varen patir aquestes poblacions i a les practiques mèdiques que es varen dur a terme, a partir de l'anàlisi de les fonts històriques, textuals i arqueològiques.

El llibre consta de cinc capítols. En primer lloc, la introducció, on es fa un petit incís sobre les fonts de les quals s'ha extret la informació. En el segon capítol s'introdueixen les fonts històriques i textuals, amb referències constants a d'altres autors tant de l'època estudiada com de l'actual. El tercer capítol mostra les evidències osteològiques, amb una descripció de totes les patologies més comunes. En el quart, l'autor aporta el seu punt de vista sobre la salut de les poblacions hispanes durant l'antiguitat tardana, la mortalitat infantil, les morts naturals i les pràctiques violentes, i la paleodemografia. Finalment, en els últims dos capítols, hi ha una extensa bibliografia i diverses taules i gràfiques que donen suport al text.

Menéndez Bueyes ens acosta al coneixement concret de diferents malalties tot fent referències constants als símptomes que tenien en l'antiguitat i a la interpretació que actualment en poden fer els especialistes.

En primer lloc, l'autor se centra en tots aquells documents, fonts històriques i textuals relacionades amb les malalties, les curacions mèdiques i la seva evolució. Ens mostra les evidències que hi ha a les fonts textuals sobre les pràctiques mèdiques i les malalties en l'àmbit monàstic de l'antiguitat tardana a Hispània. Obres on es descriuen les malalties i la seva curació, en què apareixen principis d'higiene física i moral, per a establir diverses

normes respecte a aquesta qüestió i a l'alimentació. Altres textos posen en evidència la pràctica mèdica, les causes i les conseqüències de les malalties i com eradicar-les.

La font més extensa prové de la literatura cristiana, amb textos potser no rellevants en termes històrics purs, però que aporten informació clau a l'hora d'arribar a conclusions importants sobre les possibles malalties i les causes de la mort. Menéndez Bueyes se serveix d'aquests textos associats a la vida de personatges exemplars i les seves circumstàncies, se centra en la relació entre la seva manera de viure i la seva curació, i fa referència a tots aquells aspectes que, de manera indirecta, els autors clàssics han descrit sobre la mort d'aquests personatges o sants. En moltes ocasions es permet veure així una sèrie de símptomes prou precisos per comprendre de quina malaltia podrien estar parlant. Tenint sempre en compte que l'autor és conscient que els conceptes mèdics de l'antiguitat i els actuals són els mateixos.

Tot i que a partir de símptomes concrets podem fer un diagnòstic sobre la possible malaltia d'una persona, s'ha de tenir present que sempre s'ha de començar amb un diagnòstic diferencial, que consisteix en la determinació de la malaltia que pateix el pacient després d'un estudi comparatiu dels símptomes i les lesions de les diverses malalties que podien patir durant la seva vida.

En el llibre es fan també referències a obres sobre curacions miraculoses i els indicis d'aquestes malalties que ens donen la possibilitat de poder identificar patologies. Per exemple, en un principi aquestes malalties podrien ser infeccioses, però, com diu l'autor, les més comunes i freqüents són les malalties febrils, oculars i digestives, així com les patologies traumàtiques.

L'autor, en el capítol de fonts històriques, ens va posant petits fragments de textos dels quals es poden extreure totes aquelles interpretacions sobre les malalties i les seves conseqüències. Mostra diversos casos on la descripció ajuda a entendre la patologia que actualment associaríem a un tipus de malaltia i com des de l'antiguitat la citaven o la descrivien. Menéndez Bueyes ens proporciona unes dades molt interessants a l'hora d'interpretar possibles patologies a partir dels escrits als quals fa referència. Posteriorment, descriu les malalties i les seves causes, els seus símptomes i les seves conseqüències. Les cites constants a autors clàssics que descriuen patologies, alhora que les analitzen i estudien, faciliten una comprensió adient dels conceptes mèdics al llarg de tot el cos del llibre.

L'obra de Menéndez Bueyes no es basa només en malalties físiques, sinó que també dedica una breu menció a les malalties psicològiques, malgrat la dificultat que presenta la seva anàlisi. D'aquesta manera es descriuen desequilibris mentals en eclesiàstics, com el cas del *Prefaci* d'Ildefons de Toledo. Algunes descripcions poden ser associades a malalties psicològiques, per exemple: «perdió el control de sus facultades de modo tan repentino que, aún después de hacer lo que se podía para aliviarlo por parte de los médicos con sus remedios, todo concurría a aumentar el mal. Y tal intensidad alcanzó su trastorno mental que hasta que murió, el simple hecho de verlo o hablar con él causaba horror a los hombres» (C. Codoñer, *El «De viris illustribus» de Ildefonso de Toledo*, 1972: 113-115, citat per Menéndez Bueyes: 47).

L'autor també descriu les evidències sobre l'ús terapèutic de les aigües termals i l'assistència sanitària, i aporta documentació sobre l'evolució dels equipaments sanitaris on es practicava la medicina des de l'època romana fins a l'antiguitat tardana.

Un altre apartat d'estudi són les epidèmies i les plagues, tot parlant de la fam causada per les males collites, les guerres, la poca higiene i la mala alimentació, ja que eren un aspecte molt important degut a, tal com diu l'autor, la sobremortalitat catastròfica que generaven.

Tal i com ens fa saber Menéndez Bueyes, les obres que representen una de les principals referències en la transició de la medicina clàssica a la medieval apareixen, sobretot, en la zona de l'Imperi bizantí, ja que en la part occidental, amb les invasions i les crisis polítiques durant l'antiguitat tardana i principis de l'època medieval, no es va desenvolupar ni evolucionar la disciplina mèdica com a Orient.

En el capítol referent a les fonts arqueològiques, l'autor analitza les malalties de les poblacions de l'antiguitat tardana a Hispània a través de les restes òssies de les necròpolis i les seves implicacions clíniques. No es tracta d'un estudi estadístic de la quantitat de malalties, sinó d'una descripció de les més freqüents en aquest període.

A partir de les evidències osteològiques, Menéndez Bueyes diferencia entre diversos grups entre els quals podem trobar el de les patologies nanosinusals i orals, el de les patologies osteoarticulars i traumàtiques, i el de les patologies endocrinometabòliques.

Aquesta divisió permet a l'autor parlar de les patologies més identificables en les restes òssies i fer una descripció de la malaltia en general, de les seves característiques, de les causes que la provoquen i les conseqüències, i com s'evidencia en l'os. A més, aquestes dades posen de relleu les afeccions vinculades amb l'envelliment, com ara les artrosis o l'osteoporosis i l'aparició de marcadors d'activitat. Aquests són els canvis de l'arquitectura interna i/o externa de l'os que es van desenvolupant sota condicions d'estrès continuat i perllongat derivat de la realització d'activitats habituals i ocupacionals.

L'anàlisi de les restes òssies estudiades de les necròpolis de l'antiguitat tardana permet un apropament a les condicions de vida i a les condicions mèdiques d'aquestes poblacions. L'objectiu principal és acostar-se a les malalties més comunes, així com trobar les seves etiologies i interaccions per comprendre millor l'estat de salut general de les societats des del punt de vista històric.

La gran informació que, com ja he dit, ens proporcionen les fonts històriques, textuais i arqueològiques serveix de base per a aprofundir en la visió sobre les malalties, les seves cures i la medicina en general que es tenia a l'antiguitat tardana, cosa que representa una demostració de la importància de conèixer el passat i la història d'una societat.

A l'últim, hi ha un capítol dedicat a la discussió, on, a partir de l'estudi realitzat al llarg d'aquesta obra i analitzant cadascun dels conceptes estudiats, Menéndez Bueyes fa una valoració final sobre la salut de les poblacions hispanes durant la antiguitat tardana.

Maria Rosa Arán Martínez